

Marek Golemski

Gorzów Wlkp. - Rumia

Czy biskupstwo lubuskie było misyjne ?

Biskupem misyjnym (*episcopus gentium, episcopus regionarius*) w średniowieczu określano biskupa, który nie posiadał stałej diecezji¹. Z tym określeniem związane jest pojęcie misji, które odnosi się do świata pogańskiego i niewierzącego². Biskupi misyjni byli wyświęceni w celu prowadzenia misji na pewnych terytoriach. Biskupstwo misyjne możemy, na potrzeby tego artykułu, określić jako terytorium, na którym biskup prowadził misję. Założenie biskupstwa w wiekach średnich służyło przede wszystkim chrystianizacji obszaru podporządkowanego jurysdykcji jego biskupa, z czego wynika, że każde biskupstwo było w pewnym stopniu misyjne. Struktura artykułu służy jego celowi, którym jest odpowiedź na postawione w tytule pytanie. Postacią pierwszego misjonarza Pomorza, Bernarda Hiszpana, który, po niepowodzeniu swojej misji jest uważany przez niektórych historyków za hipotetycznego (pierwszego) biskupa lubuskiego³ nie będziemy się zajmować, ponieważ brakuje podstawy źródłowej do takiej hipotezy, co wykazał S. Rosik.⁴

Warunkiem koniecznym dla odpowiedzi na tytułowe pytanie jest wskazanie obszaru, dla którego w 1124 roku zostało utworzone biskupstwo ze stolicą (*sedes episcopalis*) w nadodrzańskim Lubuszu. Z tym związane jest zagadnienie najdawniejszych granic diecezji lubuskiej i opis procesów, które wpłynęły na ich zmiany od połowy XII wieku do jego końca. Zwrócimy także uwagę na niektóre źródła niemieckie, odnoszące się do Słowian zamieszkujących ziemię dzisiejszej Brandenburgii, a konkretnie do opisów powstania ludności słowiańskiej w 983 r. i jego skutków. Powrót do wierzeń pogańskich po powstaniu, który w nich mocno zaakcentowano, stanowił ideologiczne uzasadnienie zaboru tych ziem w XII w. pod pretekstem akcji misyjnej. Skonfrontujemy te wiadomości z wynikami badań archeologicznych prowadzonych w Brennie/Brandenburgu. Na zakończenie artykułu przedstawimy hipotezę na temat początków tzw. misji ruskiej biskupstwa lubuskiego.

Też ks. Anzelma Weissa, który uznał, że obszar biskupstwa lubuskiego znany z późniejszego okresu (połowa XIII w.) był stanowczo za mały jak na cel fundacji nowej diecezji⁵, musimy wziąć pod uwagę jako ważną wskazówkę do zbadania dawnego zasięgu granic biskupstwa lubuskiego, który wyznaczałby także zasięg ewentualnej misji prowadzonej przez jego biskupów. W tej sprawie przyjmowane są dwa poglądy. Pierwszy, że diecezja lubuska utworzona została z części ziem należących do biskupstwa poznańskiego, na których nie

¹ W. Urban, *Akcja misyjna Kościoła Katolickiego w Polsce*, [w:] Bp P. Kałwa, ks. M. Rechowicz [red.] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, 1969, s. 587.

² Tamże, s. 585

³ R. Grodecki, *Bernard*, w: *Polski słownik biograficzny*, T. I, Kraków 1935, s. 457; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu. Studia kościelnohistoryczne*, T. I, Lublin 1977, s. 134

⁴ S. Rosik, *Conversio gentis Pomeranorum. Studium świadectwa o wydarzeniu (XII wiek)*, Wrocław 2010, s. 157 – 167

⁵ A. Weiss, *Terytorium diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. Historia Kościoła, T. 20, z. 4, 1973, s. 87

trzeba było prowadzić pracy misyjnej, ponieważ z obszaru tego najstarszego w Polsce biskupstwa „wykrojono” w 1124 r. diecezję lubuską.⁶ Jako obszar działania misyjnego biskupstwa i zarazem rozwoju jego terytorium wskazywano Pomorze Zachodnie⁷, co wobec utworzenia tam biskupstwa pomorskiego, dla którego papież Innocenty II wystawił w 1140 r. bullę protekcyjną, pozbawiło takie stanowisko dostatecznego uzasadnienia⁸. Drugi pogląd zakłada, że biskupstwo lubuskie także zostało utworzone z części ziem diecezji poznańskiej, ale miało się rozwijać w kierunku zachodnim, ponieważ zostało utworzone dla objęcia działalnością duszpasterską terenów w dorzeczu Haweli i Sprewy⁹. Terenem domniemanej misji prowadzonej z Lubusza byłaby zatem kraina położona w dorzeczu tych rzek. Był to obszar, dla którego w 948 r. król wschodniofrankoński (od roku 962 r, cesarz) Ottona I założył biskupstwo ze stolicą w Brennie/ Brandenburgu. Biskupstwo było dedykowane *in honore domini ac salvatoris nostris antique Petri apostolorum principis* i obejmowało swoją diecezją ziemie Hawelan (*Heueldun*), Morzyczan (*Moraciani*), Serbiszczów, (*Cieristi*), Płoni (*Ploni*), Sprewian (*Zpriauuani*), Wkrzan (*Vuucri*), Rzeczian (*Riaciani*), Ziemiczców (*Zamcici*) i Doszan (*Dassia*).¹⁰

Biskupstwo upadło w powstaniu Słowian Połabskich w 983 r., (które było reakcją na ucisk fiskalny ze strony duchowieństwa niemieckiego). Powstanie pozbawiło biskupów brandenburskich możliwości działania. Zmuszeni zostali do emigracji poza teren diecezji, do Leski koło Magdeburga. Biskupstwo zostało jednak zachowane w strukturze Kościoła niemieckiego. Przez 35 lat jego istnienia, do powstania w 983 r., duchowieństwo brandenburskie prowadziło akcję misyjną i duszpasterską w swojej diecezji. W źródłach wytworzonych w kręgach związanych z arcybiskupstwem magdeburskim nie ma bezpośrednich informacji na ten temat, ale śladem jej skuteczności mogą być zapiski obituarne pochodzące z XI wieku o śmierci duchownych słowiańskiego pochodzenia, akolity *Prebora* (Przybora ?) i kapłana *Sztodorinusa* (zapewne pochodzącego z księstwa stodorańskiego)¹¹. Na ich podstawie możemy założyć, że część ludności, zwłaszcza elity polityczne, była chrześcijańska¹². Pośrednim dowodem na słuszność tej hipotezy jest

⁶ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w jej granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 17

⁷ T. Silnicki, *Początki chrześcijaństwa i organizacji kościelnej na Pomorzu*, [w:] tegoż, *Z dziejów Kościoła w Polsce*, Warszawa 1960, s. 158 - 159

⁸ P. Piętkowski, dz. cyt., s. 121 - 125

⁹ Pierwszy z taką hipotezą wystąpił M. Gumowski, *Sprawa braniborska XII wieku*, *Slavia Occidentalis*, t. VIII, s. 204-205. Niezależnie od Gumowskiego zakładał to W. Abraham, *Organizacja*, s. 99: *dla części ziem lutyków założono biskupstwo lubuskie*, nie precyzuje jednak o jakie ziemie chodziło. W. Brüske, *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.-12. Jh.*, Münster 1955; s. 96 wskazał jako obszar misyjny dorzecze Haweli i Szprewy: *Offenbar sollte von hieraus das Havel – Spreeland missioniert in damit dem polnischen Einfluß ausgeliefert werden*; a z polskich historyków K. Myśliński, *Słowiańskie organizacje polityczne nad Hawelą i Sprewą związek wielecki przed aneksją brandenburską*, *Przegląd Zachodni*, 1986, nr 5-6, s. 192: *Wyraźne ślady chrześcijaństwa w krajach nad Hawelą i Sprewą w I połowie XII w. prowadzą do Polski (...), której możliwości ujawniły się w kreowaniu w 1123/1124 r. biskupstwa lubuskiego, podległego metropolii w Gnieźnie* i A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, s. 134 - 135

¹⁰ Z. Sułowski, *Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego*, *Roczniki Historyczne*, T. 16, 1950 (1952), nazwy plemion według dokumentu Ottona I, s. 64-65

¹¹ K. Myśliński, *Słowiańska Brenna – Brandenburg i jej przejście pod rządy margrabiów w połowie XII wieku*, *Rocznik Lubelski*, 10, 1967, 73 – 74; *Die Totenbücher vom Merseburg, Magdeburg Und Lüneburg*, w: *Libri memoriales et Necrologia. Nova series, Monumenta Germaniae Historica*, hrsg. von G. Althoff und J. Wollasch, Hannover 1983, vol. 8 v : *Prebor*; vol. 6 v : *Sztodorinus*

¹² K. Myśliński, *Słowiańska Brenna – Brandenburg*, s. 74

dokument papieża Jan XII, wystawiony w marcu 962 roku dla Ottona I, który dotyczy biskupstwa brandenburskiego. W jego narracji czytamy: *jak też Słowian, których podbił, na nowo ugruntował w wierze katolickiej i wprowadził w nasze ojcostwo i prosił, aby nie dźwigali ciężarów, których on sam doświadczył*¹³. Na tej podstawie można przypuszczać, że praca duszpasterska prowadzona w biskupstwie brandenburskim do powstania z 983 r. przynosiła efekty. Słowiańska dynastia panująca w Brennie, zapoczątkowana przez księcia Tęgomira¹⁴ była chrześcijańska. Chrześcijaninem był książę stodorański Meinfryd¹⁵, który panował w Brennie w latach, w których założono biskupstwo lubuskie. Został on zamordowany w 1127 r., co zostało odnotowane w *Rocznikach Magdeburskich*¹⁶. Władzę po nim objął Przybysław – Henryk, który był ostatnim słowiańskim władcą księstwa stodorańskiego. Pod koniec życia uczynił on swoim sukcesorem margrabiego Marchii Północnej Albrechta Niedźwiedzia, który w 1157 r. przekształcił księstwo stodorańskie w Marchię Brandenburską, która z czasem stała się niemieckim księstwem terytorialnym.

1. Najstarsze granice biskupstwa lubuskiego w ujęciu ks. A. Weissa (przerzywaną linią oznaczono terytorium diecezji lubuskiej w połowie XIII wieku)¹⁷

Wypływa z tych faktów wniosek, że, jeżeli biskupstwo lubuskie zostało założone dla ziem w dorzeczu Haweli i Sprewy, to ziemie tam położone zostały objęte misją w 948 r. przez biskupów brandenburskich, a rezultaty misji były na tyle trwałe, że nie zniwelowały ich

¹³ *Codex diplomaticus Brandenburgensis, Sammlungen und Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten* (dalej cyt: CDB), hrsg. von A. F. Riedel, Th. A, Bd 8, nr 4, s. 92: *qualiter Sclavos, quo ipse devicit, in catholica fide noviter fundaverat nostre paternitati innotuit deprecans et obnixè postulans ne ones, quasi ipse cristo adquisiverant*

¹⁴ T. Witczak, *Książę stodorański Tęgomir. Próba rehabilitacji*, Echa przeszłości, Nr. 11, 2010, s. 11-12

¹⁵ K. Myśliński wysunął przypuszczenie, że imię Meinfryd jest niemieckim tłumaczeniem imienia słowiańskiego Mojmir, zob. *Polska wobec Słowian Połabskich do końca XII wieku*, Lublin 1993, s. 126

¹⁶ *Annales Magdeburgenses*, w: *Monumenta Germaniae Historicae, Scriptorum* (dalej cyt. MGH SS), T. XVI, ed. G. H. Pertz, Hanower 1859, a. 1127: *Meinfridus Slavus de Brandenburg occisus est.*

¹⁷ A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu* mapa na stronie 28, dodatek w prawym dolnym rogu mapy.

wydarzenia z 983 roku. Ponieważ biskupi brandenburscy rezydowali poza obszarem diecezji od 983 r. i w związku z tym nie wykonywali na jej terytorium jurysdykcji, chrześcijanie w księstwie stodorańskim nie mieli oparcia w strukturach organizacyjnych Kościoła. Biskupstwo lubuskie zostało założone w celu objęcia opieką duszpasterską chrześcijańskiej ludności księstwa stodorańskiego.

Pojawiły się hipotezy, które dopuszczały działalność misyjną prowadzoną na Połabiu przez biskupstwo lubuskie, ale ograniczały ją do terytorium Szprewian, przyjmując tym samym jego odrębność polityczną od księstwa stodorańskiego¹⁸. Aby to podkreślić, wprowadzono nazwę Księstwo Kopanickie od nazwy grodu stołecznego Szprewian, Kopaniku. W księstwie, w latach pięćdziesiątych XII w., panował polski książę Jaksa (zm. 1176 r.)¹⁹, który był siostrzeńcem następcy Meinfryda, a zarazem ostatniego słowiańskiego księcia Stodoran, Przybysława – Henryka i polskim księciem. Jaksa był chrześcijaninem, świadczą o tym jego dokonania. Pewne poszlaki wskazują na założenie przez Jaksę komendy zakonu templariuszy w Tempelhof²⁰. Zachowało się podanie przypisujące Jaksie fundację klasztoru benedyktyńskiego w Kogele pod Strausbergiem²¹. Wziął także udział w wyprawie krzyżowej u boku księcia Henryka Sandomierskiego, datowanej na lata 1153 – 1155²². Nie wchodząc w zawile szczegóły dziejów Połabia, zaznaczyć jednak trzeba, że księstwo kopanickie księcia Jaksy powstało w latach 1157 – 1168 o czym świadczą brakteaty wybite z woli Jaksy na

¹⁸ K. Zernack, *Köpenick und das Land Zpriaauani in voraskanischer Zeit*, Jahrbuch für die Geschichte Mittel – und Ostdeutschland, B. 9, 1961, s. 25, 35, A. Weiss, *Terytorium diecezji lubuskiej w średniowieczu*, s. 91

¹⁹ K. Myśliński, *Polska wobec Słowian Połabskich*, s. 193; W literaturze historycznej tzw. problem Jaksy obecny jest od kilku dziesięcioleci. Sprowadzał się do pytania – ilu było Jaksów. Dwóch (Jaksa kopanicki i tzw. Jaksa źródeł polskich), czy jeden? Najobszerniej problem przedstawił J. Bieniaka, *Polska elita polityczna XII w.*, (część III A. *Arbitrzy książąt – krąg rodzinny Piotra Włostowica*), [w:] S. M. Kuczyński [red.] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, Warszawa 1990, s. 95 – 107, który zaprezentował dyskusję na temat obydwu koncepcji i słusznie opowiedział się za tożsamością dwóch Jaksów, przedstawiając wyczerpujące i wnikliwe argumenty. Ostatnio o problemie Jaksy wypowiedział się historyk prawa T. Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów na tle rodowodu książąt pomorskich). Studium historycznoprawne i genealogiczne*, (seria e- Monografie, Nr 102), Wrocław 2017, s. 109 – 122. Źródła o Jaksie zabrał w XIX wieku A. Riedel, *Die Mark Brandenburg im Jahre 1250 oder historische Beschreibung der Brandenburgischen Lande und ihrer politischen und kirchlichen Verhältnisse um diese Zeit, eine aus Urkunden und Kroniken bearbeitete Preisschrift*, Berlin 1832 s. 19, który uznał Jaksę za księcia polskiego. Zestawienie 12 dokumentów w których występuje Jaksa w: D. Kała, *Książę Jaksa z XII wieku. Wymowa źródeł a historiografia*, Meritum, T. III, Olsztyn 2011, s. 38; M. Lindner, *Jacza von Köpenick. Ein Slawenfürst des 12. Jahrhunderts zwischen dem Reich und Polen*, Berlin 2012, podjął próbę odtworzenia drzewa genealogicznego Jaksy, zob. tamże, s. 76. Dzieje ziem nazywanych księstwem kopanickim, a od lat osiemdziesiątych XII w. ziemiarni Barnim i Teltow przedstawił E. Rymar, *Termin i okoliczności utraty i rezygnacji księstwa pomorskiego z ziemi barnimskiej i teltowskiej i południowej ziemi wkrzańskiej (1180-1230)*, [w:] B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybkowski [red.], *Studia z dziejów średniowiecza Nr 19*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2015, s. 157 - 177

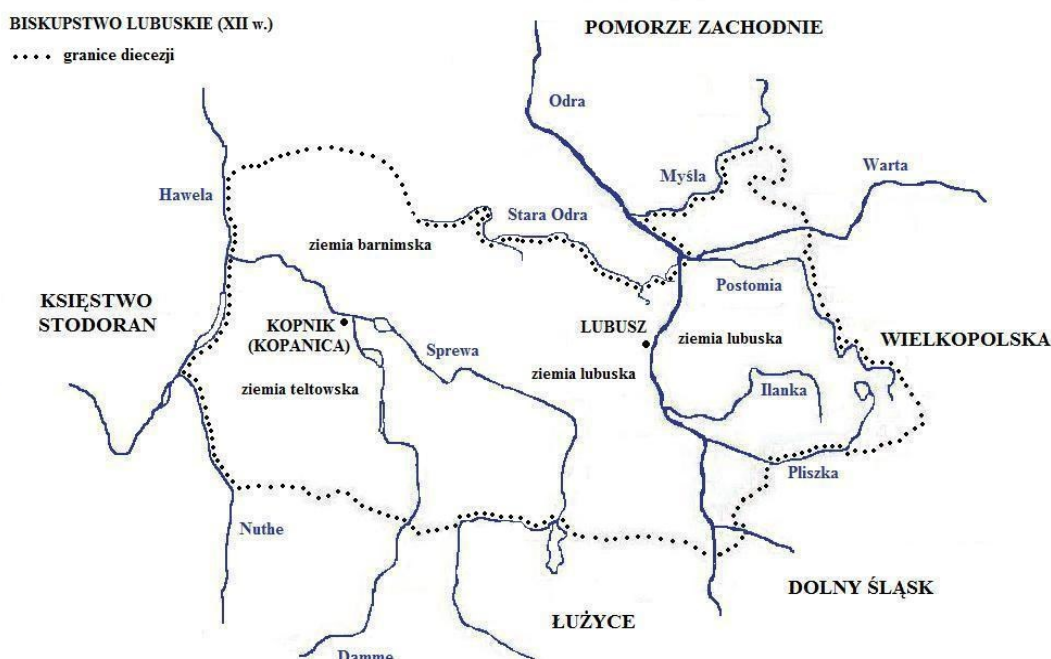
²⁰ M. Gumowski, dz. cyt., s. 214-215; P. Stróżyk, *Fundacja preceptorii templariuszy w Tempelhof*, Roczniki Historyczne, R. 58, 1992, s. 9

²¹ W. Bogusławski, *Dzieje Słowiańszczyzny północno – zachodniej aż do wynarodowienia Słowian zaodrzańskich*, T. IV, Poznań 2005, s. 61

²² P. Stróżyk, dz. cyt., s. 11

początku jego panowania²³. Terytorium księstwa kopanickiego należało do diecezji lubuskiej, co pośrednio potwierdzają źródła XIII – wieczne.²⁴

Podsumowując można uznać, że ludność księstwa stodorańskiego, którego częścią była do lat pięćdziesiątych XII ziemia Szprewian, nie była pogańska. Prawdopodobnie możemy mówić tylko o reliktach wierzeń pogańskich manifestujących się głównie w sferze życia codziennego²⁵, nie zaś w sferze zorganizowanego kultu. Można to nazwać, za Brunonem z Kwerfurtu, niedojrzałym chrześcijaństwem (*rudis Christianismus*), takim samym, jak w przypadku ludności polskiej na początku XI w.²⁶ Powstanie biskupstwa lubuskiego oznaczało dla księstwa stodorańskiego organizowanie podstaw struktury kościelnej, której nie było od powstania w 983 roku. Z powodu braku źródeł nie wiemy, jak przebiegały te procesy. Nie wiemy także, czy po odtworzeniu biskupstwa brandenburskiego zachowały się ich ślady w postaci parafii, które byłyby erygowane przez lubuskich ordynariuszy.

Biskupstwo lubuskie w granicach, które obejmują tzw. księstwo kopanickie²⁷

²³Zawierają one w polu wyobrażenie postaci rycerza przedstawione na tle elementów architektury albo z gałązką palmy a na otoku inskrypcje: *JACZA DE COPNIC*, *IACZO DE COPNIC* oraz *IAKZA COPTNIK CNE*²³. W ostatnim wyrazie domyślano się słowa **knež*, czyli książe. Monety z takimi motywami mógł wybić tylko władca chrześcijański, o monetach Jaksy, R. Kiersnowski, *Jaksa i jego monety*, [w:] S. M. Kuczyński [red.], *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, Warszawa 2005, 153 - 154

²⁴Bp lubuski Henryk I zwrócił się do papieża Grzegorza IX o przysłanie legatów do rozszędzenia sporu m.in. z biskupem brandenburskim, który zajął w nieokreślonym czasie tereny diecezji lubuskiej, zob. *Regesten der Bischöfe von Lebus bis zum Jahre 1418*, hrsg. von F. Funcke, Brandenburgia, 24, 1916/ 1917, s. 200, reg. 39. Prawdopodobnie chodziło o ziemie Barnim I Teltow.

²⁵Takie relikty pogańskie opisano w XIII-wiecznym *Katalogu magii Rudolfa*, zob. E. Karwot, *Katalog magii Rudolfa. Źródło etnograficzne XIII wieku*, z przedmową J. Gajka, Wrocław 1955. Niektóre z nich przetrwały do czasów współczesnych w obyczajach ludności o korzeniach słowiańskich mieszkającej na Połabiu, zob. A. Fiszer, *Etnografia słowiańska*, z 1, *Potabianie*, Lwów 1932, s. 33-40

²⁶H. Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI – XII)*, Warszawa 1986, s. 308

²⁷Autor dziękuje dr. Kamilowi Wasilkiewiczowi za możliwość wykorzystania opracowanej przez Niego mapy.

Odtworzenie biskupstwa brandenburskiego było procesem, który przebiegał od roku 1161 r., w którym kapituła brandenburska powołała na tron biskupi Wilmara. Nowy biskup przeniósł siedzibę biskupów brandenburskich z Leski do Brenny/Brandenburga i erygował kapitułę w grodzie Brandenburg²⁸. W tym samym roku, 20 czerwca cesarz Fryderyk I Barbarossa wystawił dokument, zatwierdzający biskupstwo w Brandenburgu w granicach opisanych w dyplomie Ottona I z 948 r.²⁹. Ostatni etap miał miejsce 29 maja 1188 r., papież Klemens III wystawił na suplikę biskupa brandenburskiego Baldrama dokument zatwierdzający biskupstwo brandenburskie w granicach z 948 r.³⁰

Odmienny obraz księstwa stodorańskiego po powstaniu z 983 roku przekazały nam źródła niemieckie. Nie ma w nich mowy o *rudis Christianismus* w księstwie stodorańskim. Opierając się na ich treści, można mieć mniemanie, że biskupi brandenburscy, po odnowieniu biskupstwa w drugiej połowie XII wieku, musieli podjąć pracę na glebie jałowej i wykorzeniać wpływy pogańskich wierzeń wśród ludności swojego biskupstwa. Źródłem, które uznane zostało za wiarygodne jest *Kronika biskupa merseburskiego Thietmara*³¹, powstała w latach 1012 – 1018, w niecałe trzydzieści lat po wypadkach 983 roku. Thietmar początek powstania opisał następująco: *Zaczęła się ta zbrodnia 29 czerwca od wyrżnięcia załogi w Hobolinie i zniszczenia tamtejszej katedry. W trzy dni potem brenneńską, która została założona trzydzieści lat wcześniej od magdeburgskiej. Jej trzeci z kolei pasterz Folkmer uratował się na czas ucieczką. Dodilo zaś, drugi pasterz biskupstwa, który uduszony przez swoich i leżał od trzech lat w grobie, został zeń wyrzucony. Te chciwe psy obrabowały go z szat pontyfikalnych, które na równi z ciałem nie uległy dotąd najmniejszemu zepsuciu, a następnie rzuciły go (...) z powrotem do trumny.*³²

Opis początku powstania w tym fragmencie *Kroniki* jest bardzo rzeczowy. Nie ma figur retorycznych, jeżeli nie liczyć pejoratywu *zbrodnia* i hiperboli, w której konwencjach opisano pośmiertny stan ciała biskupa *Dodilo*. Fragment opisujący początek powstania kończy się następująco: *Vice Christi et piscatoris eiusdem venerabilis Petri varia daemoniacae heresis kultura deinceps veneratur, et flebilis haec mutacio non solum a gentilibus, verumetiam a Christiani sextollitur.*³³ Możemy się z niego dowiedzieć, że na terenie ogarniętym powstaniem byli jacyś chrześcijanie, ale mimo to *varia demoniacae heresis kultura deinceps veneratur*.

²⁸ CDB, Th. A, t. 8, Berlin 1847, s. 104, nr XV

²⁹ Tamże, s. 103

³⁰ Tamże, s. 120

³¹ *Kronika Thietmara*, z tekstu łacińskiego przetłumaczył, wstępem poprzedził i komentarzem opatrzył Marian Zygmunt Jedlicki obok tłumaczenia tekst oryginału, Poznań 1953

³² Tamże, Księga III, 17 – 19, s. 132.

³³ Tamże, s. 132: *Zamiast Chrystusowi i jego zacnemu rybakowi Piotrowi, zaczęto oddawać cześć różnym bożkom z diabelskiej herezji poczętym i tę żalostną zmianę pochwalali nie tylko poganie, lecz także chrześcijanie*

Przywilej cesarza Henryka III Salickiego (1017 - 1056)³⁴ na rzecz biskupów brandenburskich z 19 marca 1051 r., dotyczył nadania *mercatorum, monetam et theolenum* w okręgu *Ursleve* w Saksonii i w jego treści występują nawiązania do wypadków z 983 r.³⁵ W jego wyniku biskup wyzuty został ze swoich posiadłości i *jest uciskany przez niegodnych ludzi*³⁶, ponieważ nie może tam powrócić. W formule nie ma mowy o wierzeniach pogańskich, którym hołdują „niegodni ludzie”. O tych wierzeniach jest mowa w formułce dokumentu arcybiskupa magdeburgskiego Wichmana z 1161 r., mocą którego zatwierdził kapitułę brandenburską w Brennie/ Brandenburgu. Inspiracją dla formuły był prawdopodobnie opis początku powstania z *Kroniki* biskupa merseburskiego Thietmara. Praktyki pogańskie, według wystawcy dokumentu, trwały prawie do czasu jego wystawienia, czyli do 1161 r.³⁷

Źródła pisane, o których mowa, poza tym, że informują o wydarzeniach i czynnościach prawnych, służą także tworzeniu stereotypu Słowianina – poganina. Stereotyp powstał z pewnością w kręgu duchowieństwa brandenburskiego i magdeburgskiego, a operowanie nim wskazywało na cele nie tylko religijne. Biskup brandenburski Hartbert (*Hartbreth Brandenburgensis [episcopi]*) był współwystawcą manifestu arcybiskupa magdeburgskiego wzywającego wschodniosaskich feudałów do walki ze słowianami z 1108 roku³⁸. Manifest był zapowiedzią nowej epoki w dziejach stosunków niemiecko-połańskich, dzięki ideom wojny krzyżowej i programu kolonizacyjnego.³⁹

Zwrócimy jeszcze uwagę na *Traktat o zdobyciu grodu Brandenbura*, który do niedawna uchodził za dzieło kanonika brandenburskiego Henryka z Antwerpii. Dzisiaj wiadomo, że autorem pierwotnej wersji *Traktatu* był nieznan z imienia duchowny z otoczenia margrabiego Albrechta Niedźwiedzia. Treść *Traktatu* była zgodna z punktem widzenia dworu askańskiego i miała na celu legitymizację władzy Albrechta⁴⁰, a bezpośrednim celem było wykazanie legalności aneksji Księstwa Stodorańskiego⁴¹. Autor *Traktatu* wykreował Albrechta na niezłomnego władcę chrześcijańskiego, który położył kres pogaństwu panoszącemu się w stołecznym grodzie Stodoran. Przed jego zdobyciem gród był miejscem, w którym praktykowano *plugawe, bałwochwalcze obrzędy*⁴². Dopiero po jego zdobyciu przez Albrechta w 1157 r., praktyki te ustały. Jeden z przekazów *Kroniki biskupów*

³⁴ G. Labuda, *Henryk III*, [w:] G. Labuda, Z. Stieber [red.] *Słownik Starożytności Słowiańskich, Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII* (dalej cyt: SSS), t. 2, Wrocław 1964, s. 202-203

³⁵ CDB, cz. A, t. 8, s. 100, nr 11

³⁶ CDB, Th. A, Bd 8, *Quae ab inignis hominibus opprimuntur, sub nostre tuicionis munimine defendentes*

³⁷ *Urbs enim prenominata* (czyli Brandenburg- M.G.) *fere usque ad nostra tempora a paganis posessa et idolorum kultura incest fuit*, CDB, cz. A, t. 8, s. 104, nr XV

³⁸ G. Labuda, *Wezwanie wschodniosaskich feudałów do walki ze Słowianami*, w: [tegoż], *Fragmety dziejów*, T. III, s. 234

³⁹ A. Turasiewicz, *Dzieje polityczne Obodryców od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160 – 1164*, Kraków 2004, s. 180

⁴⁰ J. Strzelczyk, recenzja: Christina Meckelborg, *Tractatus de urbe Brandenburg. Das älteste Zeugnis brandenburgischen Geschichtsschreibung. Textanalyse und Edition. Schriften der Landesgeschichtlichen Vereinigung für die Mark Brandenburg*, Neue Folge, Bd. 7, Berlin 2015

⁴¹ K. Myśliński, *Geneza Marchii Brandenburskiej w świetle polityki słowiańskiej margrabiego Albrechta Niedźwiedzia*, *Studia historica slavo – germanica*, T. 15, 1986, s. 28

⁴² Heinrici de Antwerprie, *Tractatus de captione Urbis Brandenburg*, w: MGH SS, T. 25, s. 482: *Princeps itaque Henricus populum suum spurcissimo idolatrie ritu ideditum summe detestans omnimodi ad Deum convertere studuit.*

brandenburgisch, zawarty w *Kodeksie goslarskim* podaje nawet informację jakoby Brenna/ Brandenburg była miejscem kultu wielu bożków, przede wszystkim Trzygłowa.⁴³

Miejsce kultu pogańskiego w tym grodzie miało być umiejscowione na wzgórzu Harlungenberg (słowiańskiej nazwy nie znamy), ale prowadzone w tym miejscu badania wykopaliskowe wykazały wyłącznie nikłe ślady osadnictwa pochodzące z XI i XII w.⁴⁴

Sugestia przekazu o praktykach pogańskich w *Traktacie* była na tyle silna, że historycy powszechnie uznawali jego prawdziwość. Szwedzki historyk Thede Palm stwierdził, że w Brennie istniał tylko posąg Trzygłowa, nie było świątyni⁴⁵. Autorzy monumentalnego dzieła o źródłach archeologicznych na obszarze ówczesnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, w tomie dotyczącym okręgów frankfurckiego, poczdamskiego i berlińskiego, przedstawiając zabytki archeologiczne Brandenburga, wymienili domniemaną „Świątynię Triglava” i wskazali *Traktat* jako źródło świadczące o jej istnieniu⁴⁶. W tym miejscu należy przypomnieć, że *Traktat o zdobyciu grodu Brandenburg* powstał w kręgu dworu askańskiego i miał służyć legitymizacji władzy margrabiego Albrechta, od 1157 r. margrabiego w Brandenburg, który w języku połabskich Stodoran zwany był Brenną. Legitymizacji władzy Albrechta autor *Traktatu* dokonał przez stworzenie obrazu księstwa stodorańskiego jako opanowanego przez kultury pogańskie, które zdecydowanie zwalczał margrabia Albrecht i tym samym nabył praw do jego aneksji.

Z tytułowym pytaniem jest związane zagadnienie tzw. misji ruskiej biskupstwa lubuskiego. Jest ono powiązane z teorią o początkach biskupstwa, których klasyk historiografii biskupstwa Sigmunta Wilhelma Wohlbrücka, poszukiwał na Rusi⁴⁷. Wątek „ruskich początków” biskupstwa lubuskiego rozpatrzemy przy innej okazji. Problem tzw. misji ruskiej biskupstwa lubuskiego przeanalizował Aleksander Gieysztor⁴⁸. Zwrócił uwagę na bullę papieża Aleksandra IV z 1257 roku, wystawioną na suplikę biskupa lubuskiego Wilhelma I. Bulla zawiera frazę *a tempore, cuius memoria non existit*. Kancelaria papieska używała tego sformułowania, gdy nie zachodził okres prawnego przedawnienia i kiedy nie można było uzasadnić roszczeń dokumentem, lecz tylko faktem wykonywania⁴⁹. W przypadkach wątpliwych kancelaria używała formuły *ut asseris*. Użycie formuły *a tempore...* wskazuje,

⁴³ *Chronicae Episcopatum Brandenburgensis Fragmenta. Codex goslarensis Excerptum Chronice Brandenburgensis*, w: MGH SS, T. XXV, s. 484: *ydolum quod in Brandenburg fuit cum tribus captibus quod Triglav slavice dicebaturet alia ydola*. Posąg Triglava został według cytowanych przekazów zniszczony, ale w późniejszej tradycji istniała legenda, jakoby posąg Trzygłowa, który tymczasem zmienił płeć i stał się boginią Trigla, zachować się miał w Brandenburgu do XVI wieku, L. P. Słupecki, *Słowiańskie posągi bóstw*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 41, 1993, nr 1, s. 39, przyp. 57

⁴⁴ L. Leciejewicz, *Miasta Słowian północnopółabskich*, Wrocław 1968, s. 74, przyp. 154; L. P. Słupecki, dz. cyt. s. 33.

⁴⁵ T. Palm, *Wendische kultstätten. Quellenkritische Untersuchungen zu den letzten Jahrhunderten slawischen heidentums*, Lund 1937, s. 95 – 96; H. Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI – XII)*, Warszawa 1986, s. 177

⁴⁶ *Corpus archäologische Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. Bis 12. Jahrhunderte)*, 3. Lieferung. Bezirke Frankfurt, Potsdam, Berlin, bearb. von R. Maczajewski, Textband, Berlin 1979, s.233 (mapa – Abb. 51), K. Grebe, *80/ 5 Brandenburg*, s. 235

⁴⁷ S. W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bistum Lebus und des Landes dieses Namens*, Berlin, T. I, s. 48

⁴⁸ A. Gieysztor, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, T. 4, 1948, s. 83 - 102

⁴⁹ Tamże, s. 88

że w połowie XIII w. w kurii rzymskiej wiedzano o tym, że są jakieś prawa, które biskupi lubuscy mieli na Rusi, ale nie potrafiono tych praw poprzeć żadnym dokumentem. Jest możliwe, że biskupi wykonywali jurysdykcję na Rusi *a tempore, cuius memoria non existit*, jednakże, do wyjaśnienia tej kwestii odwołamy się do zmian terytorium diecezji lubuskiej, które nastąpiły w połowie XII w. w związku z przejściem władzy w Brennie/Brandenburgu przez Albrechta Niedźwiedzia i w efekcie odnowieniem biskupstwa brandenburskiego.

Zwrócimy uwagę na list, który biskup krakowski Mateusz wraz z Piotrem Włostowicem napisali do św. Bernarda z Clairvaux⁵⁰. List był różnie datowany, ale nie wykroczone poza lata 1143 – 1145⁵¹. Do tej pory analizowano go jako zaproszenie Bernarda do przybycia do Polski z intencją rozbudzenia zapału misyjnego wśród książąt piastowskich i bezpośredniego udziału w misji na ziemiach Rusi⁵². Istotne jest, że współautorem listu był Piotr Włostowic. Kariera polityczna Włostowica miała wzloty i upadki. Od jednego z najznacześniejszych dostojników w państwie z tytułem *comes palatinus* do 1125 r. i powtórnie po 1138 r. do oskarżenia o zdradę w 1145 r., które zakończyło się jego oślepieniem⁵³. Sytuacja w księstwie stodorańskim przekreśliła aktywność biskupstwa lubuskiego na jego obszarze. Zięciem Piotra był Jaksa, którego poznaliśmy jako księcia na Kopaniku. Był on także „po kądzieli” następcą tronu książęcego w Brennie, do którego posiadał „lepsze” prawa, niż margrabia Albrecht. W 1144 r. Piotr przebywał w Magdeburgu, co zostało odnotowane w *Rocznikach magdeburskich*⁵⁴. Spotkał się z cesarzem Konradem, arcybiskupem magdeburskim i panami saskimi. *Roczniki* podają jedynie cel dewocyjny wizyty, którym było sprowadzenie relikwii św. Wincentego. Jednakże możemy domyślać się także innych celów. Jest możliwe, że Piotr prowadził z panami saskimi i arcybiskupem rozmowy na temat ziem w dorzeczu Haweli i Sprewy⁵⁵. Prawdopodobnie biskupom lubuskim, którym zamknęła się możliwość pracy duszpasterskiej w księstwie stodorańskim, wskazano jej nowy kierunek, na Rusi. Formułka *a tempore, quibus memoria non existit* w bulli papieskiej odnosiła się prawdopodobnie do tych czasów.

Podsumowując wątki poruszone w artykule stwierdzić należy, że biskupi lubuscy nie prowadzili misji na ziemiach w dorzeczu Haweli i Sprewy politycznie stanowiącymi ziemie słowiańskiego księstwa stodorańskiego. Ten obszar był objęty granicami biskupstwa brandenburskiego, założonego w 948 roku przez Ottona I, które istniało do powstania Słowian w 983 roku. Biskupstwo zostało zachowane w strukturze Kościoła niemieckiego, a jego kapituła, która schroniła się w Lesce pod Magdeburgiem nadal wybierała ordynariuszy brandenburskich, których zatwierdzał metropolita magdeburski. Istnieją źródłowe ślady świadczące o skuteczności pracy duszpasterskiej duchowieństwa brandenburskiego na terenie

⁵⁰ Zob. *Monumenta Poloniae Historica. Pominiki dziejowe Polski*, wyd. A. Bielowski, T. 2, Lwów 1872, s. 15 - 16

⁵¹ Przegląd ustaleń w tym przedmiocie zob. Z. Piłat, *List biskupa Mateusza i Piotra Włostowica do Bernarda z Clairvaux*, w: *Narrata de fontibus hausta, Studia nad problematyką kościelną, polityczną i archiwistyczną ofiarowane Janowi Skarbkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin 2010, s. 103

⁵² Tamże, s. 109 - 111

⁵³ T. Wasilewski, *Piotr Włostowic*, w: *SSS*, T. IV, Wrocław 1970, s. 113

⁵⁴ *Annales Magdeburgenses*, MGH, SS, T. XVI, ed. G. H. Pertz, Hanower 1859, a 1145, s. 187

⁵⁵ K. Myśliński, *Polska wobec Słowian Połabskich*, s. 176

własnej diecezji w okresie do 983 r. Po założeniu biskupstwa lubuskiego w 1124 r. zaistniała możliwość objęcia przez nie opieki duszpasterskiej nad ludnością chrześcijańską zamieszkująca obszar w dorzeczach rzek Haweli, Nuty i Sprewy. Kres tym planom położyło założenie w 1157 r. Marchii Brandenburskiej, która powstała na ziemiach księstwa stodorańskiego i odrodzenie biskupstwa brandenburskiego w granicach z 948 roku. W związku z zamknięciem możliwości działania na Połabiu, biskupom lubuskim wskazano nowy kierunek, na Rusi.

BIBLIOGRAFIA

Wydawnictwa źródłowe

Annales Magdeburgenses, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, ed. G. H. Pertz, T. XVI, Hanower 1859, p. 107 - 196

Chronicae Episcopatum Brandenburgensis Fragmenta. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, ed. G. Weitz, T. XXV, Hanower 1880, p. 481 - 486

Codex Diplomaticus Brandenburgensis: Samlungen der Urkunden, Chroniken und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten, hrsg. von A. F. Riedel, Berlin 1847

Corpus archäologische Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. Bis 12. Jahrhundet), 3. Lieferung. Bezirke Frankfurt, Potsdam, Berlin, bearb. von R. Maczjewski, Textband, Berlin 1979

Die Totenbücher vom Merseburg, Magdeburg Und Lüneburg, w: *Libri memoriales et Necrologia. Nova series*, Monumenta Germaniae Historica, hrsg. von G. Althoff und J. Wollasch, Hannover 1983, fol. 6 v., fol. 8 r.

Heinrici de Antwerpe tractatus de captione urbis Brandenburg, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, ed. G. Weitz, T. XXV, Hanower 1880, 482 - 484

Kronika Thietmara, z tekstu łacińskiego przetłumaczył, wstępem poprzedził i komentarzem opatrzył Marian Zygmunt Jedlicki obok tłumaczenia tekst oryginału, Poznań 1953

Monumenta Poloniae Historica. Pominiki dziejowe Polski, wyd. A. Bielowski, T. 2, Lwów 1872

Regesten der Bischöfe von Lebus bis zum Jahre 1418, hrsg. von F. Funcke, Brandenburgia, 24, R. 1916/ 1917, s. 193 - 252

Riedel, A. W., *Die Mark Brandenburg im Jahre 1250 oder historische Beschreibung der Brandenburgischen Lande und ihrer politischen und kirchlichen Verhältnisse um diese Zeit, eine aus Urkunden und Kroniken bearbeitete Preiss Schrift*, Berlin 1832

Opracowania

Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962

Bieniak J., *Polska elita polityczna XII w.*, (część III A. *Arbitrzy książąt – krąg rodzinny Piotra Włostowica*), [w:] S. M. Kuczyński [red.] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, T IV, Warszawa 1990

Bogusławski W., *Dzieje Słowi ańszczyzny północno – zachodniej aż do wynarodowienia Słowian zaodrzańskich*, T. IV, posłowie opatrzył Jerzy Strzelczyk, Poznań 2005

Brüske W., *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.-12. Jh.*, Münster 1955

Fiszer A., *Etnografia słowiańska*, z 1, *Połabianie*, Lwów 1932

Gieysztor A., *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, T. 4, 1948

Gumowski M., *Sprawa braniborska XII wieku*, *SlaviaOccidentalis*, t. VIII

Kała D., *Książę Jaksza z XII wieku. Wymowa źródeł a historiografia*, *Meritum*, T. III, Olsztyn 2011

Karwot E., *Katalog magii Rudolfa. Źródło etnograficzne XIII wieku*, z przedmową J. Gajka, Wrocław 1955.

Kiersnowski R., *Jaksza i jego monety*, [w:] S. M. Kuczyński [red.], *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, Warszawa 1992

Kruszyński T., *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomkowie Mieszka III Starego i jego synów na tle rodowodu książąt pomorskich) Studium historycznoprawne i genealogiczne*, (

Labuda G., *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, T. III, Poznań 1964

Leciejewicz L., *Miasta Słowian północnopolabskich*, Wrocław 1968

Lindner M., *Jacza von Köpenick. Ein Slawenfürst des 12. Jahrhunderts zwischen dem Reich und Polen*, Berlin 2012

Łowmiański H., *Religia Słowian i jej upadek (w. VI – XII)*, Warszawa 1986

Myśliński K., *Geneza Marchii Brandenburskiej w świetle polityki słowiańskiej margrabiego Albrechta Niedźwiedzia*, *Studia historica slavo – germanica*, T. XV, 1986, s. 3 - 30

Myśliński K., *Słowiańska Brenna – Brandenburg i jej przejście pod rządy margrabiów w połowie XII wieku*, *Rocznik Lubelski*, 10, 1967, s. 63 - 102

Myśliński K., *Słowiańskie organizacje polityczne nad Hawelą i Sprewą i związek wielecki przed aneksją brandenburską*, *Przegląd Zachodni*, 1986, nr 5-6, s. 181 – 200

Myśliński K., *Polska wobec Słowian połabskich do końca XII wieku*, Lublin 1993

Nowacki J., *Archidiecezja poznańska w jej granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964

Palm T., *Wendische kultstätten. Quellenkritische Untersuchungen zu den letzten Jahrhunderten slawischen heidentums*, Lund 1937

Piłat Z., *List biskupa Mateusza i Piotra Włostowica do Bernarda z Clairvaux*, w: *Narrata de fontibus hausta, Studia nad problematyką kościelną, polityczną i archiwistyczną ofiarowane Janowi Skarbkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin 2010, s. 101 - 123

Rosik S., *Conversio gentis Pomeranorum. Studium świadectwa o wydarzeniu (XII wiek)*, Wrocław 2010

Silnicki T., *Początki chrześcijaństwa i organizacji kościelnej na Pomorzu*, [w:] tegoż, *Z dziejów Kościoła w Polsce*, Warszawa 1960, s. 105 – 200

Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, [red. G. Labuda, Z. Stieber], t. 2, Wrocław 1964

Słupecki L. P., *Słowiańskie posągi bóstw*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 41, 1993, nr 1, s. 19 - 48

Sułowski Z., *Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego*, *Roczniki Historyczne*, T. 19, 1950 (1952), s. 1 – 67

Stróżyk P., *Fundacja preceptorii templariuszy w Tempelhof*, *Roczniki Historyczne*, T. 58, 1992, s 5 - 22

Strzelczyk J., [recenzja:] Christina Meckelborg, *Tractatus de urbe Brandenburg. Das älteste Zeugnis brandenburgischen Geschichtsschreibung. Textanalyse und Edition. Schriften der Landesgeschichtlichen Vereinigung für die Mark Brandenburg*, Neue Folge, Bd. 7, Berlin 2015, *Roczniki Historyczne* T. 83, 2017, s. 101 - 103

W. Urban, *Akcja misyjna Kościoła Katolickiego w Polsce*, [w:] Bp P. Kałwa, ks. M. Rechowicz [red.] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, Lublin 1969, s. 585 - 638

A. Weiss, *Terytorium diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. Historia Kościoła, T. 20, z. 4, 1973, s. 84 - 97

A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, *Studia kościelnohistoryczne*, T. I, Lublin 1977

T. Wiczak, *Księżę stodorański Tęgomir. Próba rehabilitacji*, *Echa Przeszłości* 11, 2010, s. 7 - 17

K. Zernack, *Köpenick und das Land Zpriauuani in voraskanischer Zeit*, *Jahrbuch für die Geschichte Mittel – und Ostdeutschland*, t. 9, 1961, s. 5 - 40